

Т. Б. 6
405/2

Милан П. Ђорђевић

О ПОГРЕШКАМА У НАЦИОНАЛНОЈ ПРОПАГАНДИ

II

Поводом књиге г. Николе Стојановића :

La Serbie d'hier et de demain.

Предавање држано у Женеви

18 јуна, 1918. године.

GENÈVE — IMPRIMERIE E. CHAUMONTET

Rue des Rois, 42

1919

Т. В. 6
405/2

Л. Лука Ђеловић

ID=3299943

Турса

Милан П. Ђорђевић

Лука Ђеловић

БЕОГРАД

Luka Ćelović

БЕОГРАД

О ПОГРЕШКАМА

У НАЦИОНАЛНОЈ ПРОПАГАНДИ

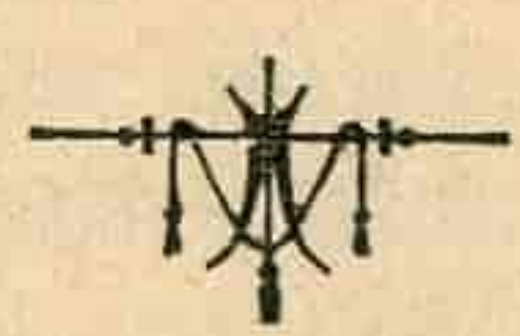
И **УНИВ. БИБЛИОТЕКА**
И. Бр. 45473.1

Поводом књиге г. Николе Стојановића:

La Serbie d'hier et de demain.

Предавање држано у Женеви

18 јуна, 1918. године.

GENÈVE — IMPRIMERIE E. CHAUMONTET

Rue des Rois, 12

1919

1. Неколике примедбе, унесене у ову књи-
жицу, доцнијег су датума.

Господо,

Недавно сам овде говорио о књизи г. Петра Слеччевића: *Приватна иницијатива у националном раду*, и рекао том приликом разлоге са којих сматрам да ће та књига бити не од користи него од штете нашој националној ствари. Данас ћу вам говорити о књизи г. Николе Стојановића, која је написана још у децембру, 1916. године, а објављена у почетку године 1917., под насловом : *Србија јучерашња и сутрашња*.

Било би у реду да сам вам прво говорио о овој г. Стојановићевој књизи. Нисам то могао учинити зато, што сам је добио после г. Слеччевићеве књиге.

За нас Србе је ова г. Стојановићева књига ретка, и не може ни да се купи по овдашњим књижарама. Није се ни продавала у овдашњој нашој колонији онако као друге књиге, које долазе из исте средине у којој је и г. Стојановић.

При свем том мени је мило што сам до ове књиге г. Стојановића уопште дошао, ма и доцније: боље сам познао г. Стојановића кроз њу. А како је добро познавати људе преко њихових дела, а не само по ономе што причају, држао сам да неће бити на одмет ако и вас упознам с тим делом г. Стојановића, у толико пре што је он члан Југословенског Одбора и што се у тој својој књизи сам назива шефом

једне босанско-херцеговачке политичке партије, која је, вели, на својој застави исписала принцип национални као своју прву девизу.

*

Србија јучерашња и сутрашња, како је г. Стојановић назвао ту своју књигу, има и својих добрих и рђавих страна. У кратким потезима, може бити и сувише кратким, г. Стојановић је у њој покушао дати странцима једну слику наше прошлости и садашњости, хотећи им на тај начин показати: како је Србија деветнаестог и двадесетог века могла постати центар Југословенства. Он је у тој књизи говорио о нашим устанцима, првом и другом; о стварању наше нове државе и ратовима с Турском; о Берлинском Конгресу; о утицају балканских ратова наших из 1912. и 1913. године на Јужне Словене и на преокрет у суђењу јавног мишљења Европе о Србији и српском народу. Он је у њој говорио о Србији као југословенском Пијемонту, о потреби да се наш народ уједини у независну државу не само ради нас него и ради будућега општег мира, наглашујући, сасвим правилно, да је та жеља нашег народа у исто време и европски интерес.

О свему томе говорио је г. Стојановић, по моме мишљењу, добро. Жалити је само што су понеке ствари и сувише збијене, те с тога могу бити нејасне странцима. Али, ипак, држим, да његова књига, у колико се тиче обавештења, која о *напред споменутим стварима* треба да добију ради правилнијега суђења и боље оцене о Србији, није на одмет странцима, пријатељима нашим, међу којима их је, на жалост, доста још довољно необавештених о многим питањима, која су за нас од пресудне важно-

сти, нарочито с обзиром на Аустро-Угарску као главног непријатеља наше нације. Г. Стојановић је у својој књизи заступао најбољу солуцију нашег националног проблема: тражио је деобу аустро-угарских територија према народностима и уједињење целог нашег народа око Србије.

То су добре стране г. Стојановићеве књиге. Али, као што рекох, његова књига има и рђавих страна.

Говорећи о Србији, у колико се тиче њене политике, спољне и унутрашње, и утицаја њезина друштва на развиће националне идеје, говорећи о томе како је и којим путем Србија постала Пијемонтом целе наше нације, г. Стојановић није увек гледао ствари објективно. Гледао их је скроз необјективно и често се пута показао као врло пристрасан судија. Тиме се двојак о грешно, јер тако није требало да чини ни с обзиром на то што је рођен и живео ван граница Краљевине Србије, ни због тога што је члан Југословенског Одбора. Тај дупло изузетни положај његов захтевао је много више објективности и резерве не само због нас и због њега него баш и због странаца, којима је наменио своју књигу. Требало је да се г. Стојановић сети да ти странци могу имати од стране српске, и баш много компетентније од њега, о истим стварима другчија обавештења, и да због тога могу одбацити његова. То би их, опет, могло одвести да посумњају у објективно излагање и оних других ствари, за које рекох да сачињавају добре стране његове књиге. Јер кад се једном посумња у објективност неког човека у једној ствари, мучно му се као објективна могу примити излагања у другој ствари. То г. Стојановић није имао на уму кад је писао своју књигу, и због тога је оштетио своје

рођено дело, а и нама дао прилике да се о њему овде разговарамо.

I

У одељку своје књиге под насловом : *Живот политички и социјални*, г. Стојановић говори и о политичким странкама српским. На првоме је месту **странка радикална**. За њу г. Стојановић вели да је створена после Берлинског Конгреса, на коме је национална политика наша претрпела удар. Наводи да се радикална странка појавила «као реакција против национализма идеалистичког и романтичног.» Изгледало би по томе да је се, пре Берл. Конгреса, у Србији био зацарио неки идеалистички и романтични национализам, па радикална странка створена да се бори против њега.

Ако ова г. Стојановићева фраза: «идеалистички и романтични национализам», у опште има каквог стварног значења, сасвим је сигурно да је, у реду идеја које су инспирисале образовање радикалне странке, она, та реакција против таквог национализма, била далеко од тога да она буде идеја водиља. Није, у осталом, било ни потребе за какву му драго реакцију у том погледу. У Србији се никад није сневало него се радило; радило се колико се могло, према приликама и околностима; али се радило.

Идеја национална јављала се у осећањима и у срцу српског народа увек у истој боји, стално и непроменљиво, од Карађорђева устанка све до данас. У Србији нико никад није мислио да се до остварења националних идеала може доћи без борбе, неким другим путем. Нема ни једног народа на свету који је остварио своје национално уједињење другчије до — борбом.

Тако је морало бити и било је и код нас. Тако су мислили и Карађорђе (1804. г.) и Милош (1815. г.) када су дизали устанке. Тако је мислио и Алексардар Карађорђевић када је подигао крагујевачку фабрику оружја и муниције. Тако су мислили и кнез Михаило и његови сарадници када су шесетих година прошлога века покушавали направити лигу свих делова нашега народа да би, и на тај начин, ојачали снагу народну за предстојећу борбу с непријатељем нашег националног подuzeћа; тако су они мислили и онда када су 1862. год. помагали устанике у Босни и Херцеговини, и онда када су узимали градове од Турака, и онда када су створили први батаљон регуларне војске. Тако су мислили 1875. године и херцеговачки усташи, па је тако мислила и српска влада, кад је 1876. године објавила рат Турској. И ако је у Србији, у то и раније доба, цео свет знао за песму: «чуј Душане, тебе војска зове», било би веома погрешно мислити да су радикали били једини који знадоше и то, да то беше само поетски усклик песников, јер у Србији тада не бејаше још ни праве војске ни других средстава потребних једноме Душану.

Организацију радикалне странке није, дакле, одредила никаква потреба за реакцијом противу оваког или онаког ондашњег национализма него су је одредиле ствари сасвим друге.

*

Берлински Конгрес донео нам је свима у Србији једно тешко разочарење и једно велико искуство. Видела се тек тада, на делу, сва величина снаге наших непријатеља и тек тада се, у пуној мери, осетило колико је велики недостатак народних снага за борбу против тих

разних непријатеља наше националне ствари. Једни су под ударцима тога искуства пали: били су толико поражени њиме да су дошли на мисао да се дело народног ослобођења и уједињења може постићи једино туђом снагом и под туђим окриљем. Други, уверени да разочарању на Берлинском Конгресу беше једини узрок у недостатку спољних пријатеља¹⁾ држаху, истина, да потребне народне снаге за будућу борбу ипак треба подизати, само вероваху да то може бити и под режимом који је у Србији дотле владао.

Радикали се не слагаху ни с једнима ни с другима. С првима зато, што наш народ никад не би дошао до своје слободне куће туђом снагом и под туђим окриљем. С другима, опет, зато, што беху убеђени да је народна снага главни фактор и да претходи пријатељима, а ту снагу, међутим, није било могуће подизати под притиском једне политички загушљиве атмосфере. Национална свест код народа била је потпуно будна и у највећем полету и тада, баш као и данас; али снага његова беше недовољна, и морално и материјално, да би могла привести срећном свршетку велико дело, нити су се могле, с разлогом, полагати наде да се ствар у том правцу може осетније изменити у ондашњем режиму.

Начело народности треба спајати са општим човечанским напредним појмовима, говорио је још пок. Светозар Марковић.

Пре него што приступиш ослобођењу брата свога треба да си сам слободан. Пред нама

1) Одмах по Берлинском Уговору, ондашња српска влада закључила је трговински уговор с Енглеском пре него и с једном другом Великом Силом. Енглеској је тим уговором дато право највећег повлашћења чему је Аустро-Угарска била противна. То је био непосредни повод паду Ристићеве владе 1880. године.

више не бејаху само Турци. Број непријатеља наше народне ствари беше порастао, а број пријатеља остао исти. Докле су само Турци били у питању могло се и помишљати на неки успех и са онаком Србијом. Али испред нових непријатеља требало је истурити и нове снаге и нове пријатеље. Нове снаге могле су се развити само у једној демократској земљи, а нови пријатељи могли су се наћи само на Западу. И једно и друго радикали су хтели постићи демократизирањем државних установа Србије, налазећи, сасвим оправдано, да је то најсигурнији и најбржи пут којим се може стићи постављеном циљу. Само у једној демократској земљи осигурано је потпуно подизање и развијање снага народних, како културних тако и економских. Сем тога, једна демократска Србија постала би, с једне стране, више него икад, привлачна тачка за неослобођене делове нашег народа, док би, с друге стране, њен морални углед на Западу порастао и било би јој тако много лакше наћи на Западу пријатеља него иначе. Јер, по себи се разуме, да би западна демократија имала више осећања за једну демократску државу на Балкану него за једну државу, која се, по свом унутрашњем уређењу, једва разликоваше од Турске. Други фактори у Србији то нису хтели довољно разумети.

Са тих су разлога радикали, још од прве појаве своје, још као неорганизовани, отпочели и у главном водили борбу противу унутрашњег зла и тираније, која беше царовала и под Ристићем и раније, пре њега, као и после њега. А после Берлинскога Конгреса и искуства које нам је он донео, радикали су постали још чвршћи у свом уверењу. Осетили су тада и то да више није било времена за теоретисање; тре-

бало је практична рада. Унутрашње зло није се могло излечити пропагаторским радом само кроз часописе и новине, које и иначе циркулишу једино у уском кругу писменог дела становништва. Ваљало је развити рад на широј основи; ваљало је кренути у борбу масе народне. А за ту борбу ваљало се организовати,

Ето, то су идеје, које су одредиле организовање радикалне странке. И та организација беше изведена необично брзо.

Одмах после Берлинског Конгреса 1880. год., ондашњи шефови радикални улазе са својим присталицама у изборну борбу против либералне Ристићеве владе и добијају велики број посланичких места; центар њихова рада преноси се из Крагујевца у Београд; израђује се статут странки, а 1. јануара, 1881. год. јавља се у Београду и *Самоуправа* као орган партијски. Већ у лето 1882. године сазива се у Крагујевац велики народни збор на коме се чита и тумачи садржина странкиног програма. Том се приликом странка формално организује. То је било само на два месеца доцније, пошто су радикали на посланичким изборима, под владом напредњачком, којој беше на челу пок. Милан Пироћанац, однели сјајну победу. Но, тадашња влада не хтеде пустити у Народну Скупштину избранике народне. На њихова места позвала је оне који су, као против-кандидати радикала, добили на изборима по 1., 2. или 3. гласа, т. з. двогласце. И од тога момента борба је отпочела пуном паром. На безакоња владе народ је одговорио отвореном побуном у јесен 1883. год.

*

Може се сасвим сигурно рећи да је пок. Светозар Марковић био духовни отац радикалне странке, али не и њен творац, као што г. Стојановић каже. Светозар је умро 1875. године, а радикална је странка организована после се-

дам година. Пок. Марковић био је творац српске демократије, њен први и главни представник. А творци радикалне странке били су другови пок. Светозара : Пашић, Велимировић, Пера Тодоровић и т. д. Не треба мешати те ствари не само због људи него и због бољег разумевања ствари. У Србији, скоро од три деценије, кад год је реч о радикалној странци, њеном постанку и раду, постоји међу њеним противницима тенденција да мртвима признају све, а живима ништа, и да ове друге преставе као људе, који тобоже не признају заслуге својих умрлих другова.

У опште цео онај покрет, који је седамдесетих година прошлога века окупио један мали број младих и вредних српских интелектуалаца у Крагујевац, око *Јавности*, *Радника*, *Гласа Јавности*, *Ослобођења*, старог и новог, није још у јавности представљен у истинској слици његовој. Људи који су у том покрету имали учешћа и још живе нису имали времена за то, јер су до најновијих дана морали радити и борити се. Други или нису хтели или нису умели то урадити како треба.

Као што вам је познато, о томе покрету писали су опсежније само пок. Скерлић и Слободан Јовановић у својим студијама о животу и раду пок. Светозара Марковића. Први је и у тој студији био површан и непотпун,²⁾ а г. Јо-

2) У својој студији о Светозару Марковићу, Скерлић има и оваких места :

«Светозар је присталица утопијског социјализма до кога је дошао преко свога учитеља Чернишевског» (стр. 124).

«Светозар је прецењивао улогу идеје и интелигенције у социјалном покрету» (стр. 127).

«Али у његовом социјалном идеализму има елементата који остају: то је вера у стваралачку и препороди-

вановић је увек био довољно кајмакамац да би и о једном таквом покрету написао добро проучену, а објективну књигу. Њихове студије о пок. Светозару појављују се, у осталом, као против теже једна другој: не као студије објективних научара и у циљу сазнања праве истине, него као одблесак тежњи два текућа политичка мишљења, од којих ни једно није било радикално.

*

Из овога што сам доведе навео лако вам је видети да радикална странка, ни у свом почетку, није била негативна и утопистичка, као што г. Стојановић каже. Не може се у исто време бити и утопистички и јављати се као реакција против нечега идалистичког и романтичног. Г. Стојановић није ни осетио како сам себи противуречи.

Радикална странка, од свога постанка, борила се против постојећег уређења државног; али не само зато да га обори него и да га сазида на новим темељима, које је имала спремне и показивала их и народу и власницима у току саме боре, коју је против њих водила. Није да-

лачку моћ идеје, потреба моралног и научног образовања код социјалних реформатора» (стр. 134).

«Марковић није био Бакунинац, за Прудона није марио. Светозар је био и остао у званичним идејама Интернационале, како их је Маркс формулисао и бранио против Прудониста и Бакуниста»... «Иначе он Маркса слабо помиње и чини више ограда од његових начела»... Светозар је налазио: «да марксистичка теорија не даје никакве позитивне основе за решење друштвеног питања код нас» (стр. 153—156).

«Према томе — вели Скерлић — о Светозару Марковићу као присталици марксистичких доктрина и политичких метода не може бити ни говора» (стр. 158).

кле била негативна. А није била ни утопистичка, пошто ти темељи, садржани у њеном програму од почетка, беху остварљиви. И остварени су, у главном, сви. У колико нису, било је зато што је недостајало времена и што су радикалну странку ометали у раду разни непријатељски јој фактори, па и политички пријатељи г. Стојановића у Србији. У осталом, и сам г. Стојановић на једном другом месту, у почетку своје књиге, тамо где говори о Берлинском Конгресу и буни у Босни од 1882. год. каже: «У исто време беше у Србији створена странка радикална са основним принципима: демократска организација државна, војска, и балкански савез.» (стр. 27.) Зар се тај програм сме назвати утопистичким и негативним?

Борба коју је радикална странка водила да од Србије направи земљу демократску, то је била борба величанствена, сјајна и пуна части. Била је та борба дуга и тешка: кроз читавих 30 година. Муке и патње беху сваковрсне. Није се узмицало ни пред робијашким ланцима, а ни пред отвореним гробом. Од врха до дна борци беху подједнако загрејени истом идејом: ослободити народ унутрашње тираније. И код вођа као и код најмањих четника беше подједнаког поуздања, подједнаке смелости и пожртвовања, Ко се од вас старијих не сећа жртава разних преких судова, ко се не сећа гробова на Краљевици, прогонстава, многобројних осуда полицијских и судских, бацања на улицу вредних и способних чиновника, и ко још може заборавити оне мале гробове нејачи учитељске, расејане уз наше друмове само зато, што се обесним власницима чинило да ће се оцевима њиховим, који беху радикали, најбоље осветити ако их, по рђаву времену, отпочну јурити с краја на крај Србије?

Место да ода пошту тим борцима и народу српском, који их је умео разумети и схватити, и помоћи им да од Србије направе напредну демократску земљу, г. Стојановић се о њих љуто греши кад вели да је народ у масама прилазио радикалима само зато, што је радикална странка била против династије Обреновића и што је народ идеје радикалне прихватио као заклон за антидинастичку пропаганду. (стр. 78).

Ви сте сви живи сведоци који ћете најбоље знати да то тврђење г. Стојановића није тачно. Ни шефови радикални ни народ српски никад нису били антидинастичари: 29. маја 1903. године није забележен ни један радикалац у завери, која је тога дана огњиште дома Обреновића за навек угасила. И ако су у народу живе традиције везане за име Великога Вожда, народ никад није мислио да му ваља, само ради тога, скидати Обреновиће с престола. Ако су Обреновићи у очима радикала рђаво изгледали то није било због тога што су били Обреновићи него зато, што су били заштитници рђавих институција и спроводници рђаве политике. А радикали су се борили да те рђаве институције државне замене бољима и да помоћу њих спроведу једну бољу и кориснију политику, кориснију не само за народ у Србији него и за општу националну ствар нашу.

«Спољње ослобођење српског народа саставни је део унутратњег ослобођења. Ово се не може извршити без извесних унутрашњих рефорама, које би дале народу средства — материјално благостање и просвету — за ослобођење спољње», писао је пок. Светозар Марковић много пре Берлинског Конгреса, и ту су идеју развијали, у разним облицима, и сви његови другови још од почетка њихова јавна живота. Том идејом задахнут је и програм ради-

калне странке, њоме је запојен и сав живот и рад радикалних шефова, а нарочито Николе Пашића, по коме би Обреновићи и данас могли живети и господовати, само да су се хтели одрећи тираније и да су у спољној политици хтели ићи путевима, које су Историја и здрав инстинкт народни одредили за ослобођење наше нације.

Кад је, 1888. год., краљ Милан сазвао Уставотворну Скупштину и дао земљи нов демократски Устав, династија Обреновића била је тада чвршћа на престолу него икад дотле. Само, тај Устав, под утицајима спољним, би укинут после неколико година.

Резултати који су се јавили као последица рада радикалне странке, којој је народ поклањао своје поверење и пружио широку помоћ у њезину раду, били су огромни. Србија је најпосле у истини постала демократска држава: уставом је гарантована слобода штампе, слобода збора и договора, слобода удруживања, непокретност судија које бира Државни Савет, Касациони и Апелациони суд; општинска и окружна самоуправа, пропорционални изборни систем за сва изборна тела, неповредност приватног стана, буџетско право Народне Скупштине, тајно и једнако право гласа за сваког грађанина, који плаћа најмање 15 дин. годишње на име непосредног пореза и свих државних приреза³⁾, слобода вероисповести, обвезна основна настава, једнакост свих грађана пред законима и т. д.

3) У старим границама Србије, до Букурешког Мира, било је око 660.000 лица, заједно с правним лицима, која су била записана у пореске књиге у опште, и која су ма и најмању суму на име пореза давали држави. Од тога броја имало је бирачко право око 640.000 лица.

Снага народна, чији полет раније беше спутаван политичким трзавицама и борбама политичким, у новом режиму, и духом и материјално, толико се развила и порасла да је народ, тако рећи једним махом, био кадар осветити Косово и повратити царство Душаново, и уз то два пут тући Аустријанце: на Церу и на Руднику. Углед Србије на страни је порастао и слава њезина, величанственим делима витешких бораца српских, разнесена је по целој свету; Србија је стекла драгоцене пријатеље у западним демократским државама, а то је још више појачало снагу њену да обори непријатеља, који ју је привремено заробио и да, надајмо се, још у овоме рату, заврши велико дело ослобођења и уједињења целе наше нације, коју у новој држави, у отаџбини уједињеној, очекује нов рад, нови задатци. А ови имају тежити томе да и наша нација допринесе свој део општој култури Човечанства и општој срећи његовој. Јер — писао је такође пок. Светозар Марковић — *«све унутрашње реформе у нашој земљи не могу се никако извести док се не изврши спољње ослобођење.»* И то је добро речено, пошто потпуно здравих и снажних манифестација народног живота и не може бити ако сви његови делови нису заједно. У новој се, дакле, држави нашој има наставити унутрашњи реформаторски рад, како би се извеле све реформе, које помиње и пок. Светозар и чију могућност извођења предвиђа само у уједињеној држави нашој. Само, нека нико не мисли да се у тој речи: *«све»* крије какав болшевизам Светозарев. Светозар је сав био реалан и националиста. И како није био религиозни учитељ ни писао Јеванђеља него био демократа, који се, према ондашњему добу и приликама, старао указати на путеве којима се има ићи у подизању и раз-

вијању материјалне и културне снаге свога народа, неће бити никакво чудо ако се, према потребама новог доба и према приликама које је то доба створило, понешто и одбаци од његова учења. То неће бити изневеравање његових основних тежњи него еволуција. А нова, демократска и велика држава наша, ако у име Бога до ње дођемо, као што се сви надамо, има се, пре свега, старати да одржи у снази основни демократски принцип, принцип реда, пошто је плодан и користан рад само у реду могућ, и пошто је ред једина снага за одржавање и унапређивање демократских установа једне земље.

Износећи, господо, пред вас све ово што сам рекао о радикалној странци, њеном раду и њеним успесима, о успесима до којих она не би могла доћи без помоћи самог народа, — ја то поново нарочито подвлачим — не могу пропустити а да вам још на овом месту овога предавања не кажем, да је моје уверење да је све то добро знао и г. Стојановић. Он је интелегентан човек, пратио је догађаје и читао о њима, а и сам, у предговору своје књиге (стр. X) каже, да се, ради обавештења, обраћао директним изворима. При свем том, он је био толико необјективан као да је намерно хтео завести странце, српске пријатеље. Та његова намера видеће се доцније још боље, као што се види и по његовом тврђењу: да би се радикална странка давно растурила само да је Обреновићи нису гонили (стр. 79). Сав разлог сталном одржању и снази радикалне странке, он је нашао у томе, а не у њезину демократском програму и раду и у њезиним успесима, који су уједно и Србијини успеси!

Као и свака друга странка, имала је и радикална странка погрешака у своме раду. *Erare humanum est*. Али те погрешке њене нису хитичне; што је главно нису на пољу спољне него унутрашње политике.

Принцип опортунитета налази и треба да налази у политици примене. Али и у политици, као и у свему другом, треба у свачему, па и у примени тога принципа, одржати меру. Јер кад се пређе мера, место користи следује штета. Ту меру радикали, последњих година, као да нису знали правилно оценити. Долазило је то, свакако, од изузетног положаја Србије према Иностранству и отуда што су радикални шефови, потчињавајући, сасвим правилно, унутрашње интересе спољњима, осећали да се велики догађаји приближују таком брзином да не остављају времена за дужу борбу око стабилнијег решења унутрашњих размирица. Отуда, никад и ни под једном владом опозиција није имала толико моћи у скупштини као под владама радикалним, када је она, некажњено, терала чак дотле, да је, прихватајући се метода противних Уставу, чинила рад Народне Скупштине немогућим. И што су радикали бивали попустљивији опозиција је бивала бешња.

После извршених избора у лето 1906. год., радикална је влада попустила опозицији и допустила да се из владе uklони министар унутрашњих послова Стојан Протић, тобоже због изборних злоупотреба извршених под његовом управом, ма да су ти избори не само извршени строго онако како закон прописује него су слободно могли послужити и као пример партијске објективности једног министра унутрашњих дела и његове жеље да се uklони сваки прекор, који би указивао на то да је на бираче вршен ма какав притисак од стране

власти. При свем том, опозицији се изишло у сусрет. То није било добро с обзиром на ред и закон, који се не смеју потискивати ни у ком случају и ни за чију љубав. У предусретљивости владиној да смени свога министра унутрашњих дела, опозиција није ништа друго видела до слабост владину с једне стране и слабост њене странке, и ако ова имађаше већину народну уз-а-се, с друге стране.

Погрешке те врсте нису усамљене, и свака је допринела свој део слабљењу снаге централне државне власти. А то је, опет, одвело многим, за државу и народ, штетним последицама.

Оно за чим највише треба жалити то је, што је наш парламент, за последњих петнаест година, изгубио много од своје раније озбиљности, коју је имао у интервалима кад земљом управљаху демократске владе. Бар ја имам такав утисак. Чини ми се да је наш парламент у последње време постао више него што треба поприште партијске борбе. Ретке су његове седнице на којима се могу чути озбиљне критике и програмне беседе, а врло су честе оне на којима се чују свађа и ларма и на којима падају личне увреде, које се тешко и на улици могу чути. Сви су за то криви. Али је на радикалима, као највећој парламентарној групи, била дужност да се то зло излечи и да се светиња закона о пословном реду у парламенту више поштује. А, како се никакво зло у друштву не може излечити једино попуштањем страстима и једностраним нагонима, требало је прићи и другим мерама, које Устав и закон прописују. Ако се, у том погледу, ствар не би хтела или не би могла поправити — а ја не верујем да се она не би могла поправити — ми рискујемо да наш парламенат изгуби углед и снагу, коју треба да има и у очима нашег на-

рода и у туђим очима. Ништа се горе не би могло уобразити него парламентаризам у рукама секта и котерија, каже један француски писац, искрени демократа. А код нас се наишло на пут који томе води. Сад више него икад потребно нам је скренути с тога пута и направити од Народне Скупштине дом у коме ће се народни посланици такмичити у добру и корисну раду, а не у свађи и празном политичком препирању. Народна Скупштина није зато да користи појединцима и странкама него да предњачи у корисном раду за државу и цео народ. А наш Устав није дао народним посланицима само права него и дужности, на које они често заборављају.

II

Друга на реду странка о којој је г. Стојановић говорио јесте **партија либерална**, која је 1905. год., како г. Стојановић каже, добила име: *странка национална*. Не мења ништа у ствари што је тај датум погрешан. Колико ради историјске тачности напомињем да су се либерали прозвали националцима у јесен 1903. год. Али је било очекивати од г. Стојановића, који пише књигу да би обавестио странце, да каже шта је и како та странка радила у Србији, да каже то бар у најкраћим тезима. Он то није учинио ни овде као што није учинио ни кад је говорио о странци радикалној или о другим странкама, осим у колико му је требало да замрачи и опо мало светлости, која, пре појаве његове књиге, даваше странцима могућности бар да назиру њихов рад.

Четрнаест је година од како либерали носе име националаца. О том четрнаестогодишњем делању њиховом г. Стојановић је свега умео рећи да та «буржоаска партија беше мање

русофилска од осталих и да одбијаше сваки споразум с Бугарима» (стр. 82). О томе: је ли рад те странке одговарао имену, које је за себе присвојила, нема ни речи у његовој књизи, нити је из ње ико кадар дознати шта је та странка хтела и где је нагињала кад је била «мање русофилска» од осталих и кад одбијаше «сваки споразум с Бугарима.»

*

После убиства краља Александра либерална се странка поцепала. Јован Авакумовић, који је био председник либералне владе 1892. год., а по смрти Јована Ристића и шеф странке, био је, такође, и шеф коалиционе владе, која се сутрадан по убиству краља Александра образовала. Баш убијство краља Александра било је узрок цепању либералне странке. Уз Авакумовића остало је само неколико угледних либерала: они који беху у вези са завереницима, као и Авакумовић. Сви остали прваци либерални одвојише се од њих у засебну групу, коју прозваше «национална странка». Авакумовић и његова група остадоше усамљени, пошто сви бирачи либералне странке приђоше националцима.

У програму националне странке, односно спољне политике Србијине, предвиђаше се да се Србија, ради остварења њених националних циљева, има ослањати на Русију и на западне демократске народе. У практичну раду, прваци националне странке као да су били заборавили на тај део свога програма. Бар је тако могло изгледати по ономе што је писала Српска Застава, орган њихове странке.

После наших успешних ратова 1912—1913. године националци су, преко свога органа, тражили обарање радикалне владавине и дола-

зак на управу земље таквих политичара, који би Аустро-Угарској улевали више поверења. Одбијајући прекоре да су постали аустрофили, националци су се бранили тиме да они воде чисто српску политику, а ова моментано тражи приближење Аустро-Угарској, што, како су они говорили, треба да изведу «нови људи». Чини ми се да су такви захтеви више потицали из жудње за влашћу него из разложна убеђења да би Аустрија, у том случају, била лојалнија према Србији и да би је пустила да сачува тековине Букурешког Уговора о миру.

Све оно што смо проживели од Берлинског Конгреса до тог времена јасно је показивало да је програм аустро-угарске политике неодступан у намери да подјарми балканске народе, на првом месту Србију. Због тога Аустро-Угарска никад не остављаше Србију на миру. Још мање се то могло очекивати од ње онда када се Србија увећала, и тиме уједно постала и већа опасност за Аустро-Угарску. Баш то увећање Србије било је за Дунавску Монархију потстрек да пожури своје освајачке намере према Балкану. Никакви политичари, па ни националисти, не би Србију могли сачувати од напада Аустрије, која само тражаше згодан момент и изговор, па да и употребом војне снаге отпочне спроводити своју освајачку политику. Цело држање Аустрије за време балканских ратова, њено понашање на Лондонској Конференцији 1912—1913. год., као и њена жеља за ревизијом Букурешког Уговора, а затим и намера да одмах, по закључењу тога уговора, нападне Србију — што је спречила Италија — све то јасно је потврђивало да ни «нови људи» на управи Србије не би могли успети да одврате Аустро-Угарску од њених завојевачких намера према нашој земљи.

Што се тиче ранијег живота и рада либералне странке, за читавих 45 година пре него што је добила име «национална», г. Стојановић је рекао свега ово: да је основана 1858. год., да је наша најстарија политичка странка и да је њен програм мешавина западног либерализма и нашег патријархалног живота.

Г. Стојановић и не спомиње да је то та странка, која је дала земљи први Устав и да је влада из те странке 1876—1878. водила против Турске ратове за ослобођење и независност, којом је приликом проширила Србију са четири округа и извојевала независност државну.

О пок. Јовану Ристићу, који је био шеф те странке читавих двадесет година, човеку који је у Историји Србије оставио поприличну и то светлу бразду нема г. Стојановић ни једне речи на томе месту где о либералима говори. Поменуо га је свега на једном месту, у почетку своје књиге (стр. 15) и то овако: «Ристић, министар српски није ни пуштен на Берлински Конгрес». Бар да га је споменуо као писца *Спољних Догађаја и Дипломатске Историје*.

Мени се чини, Господо, да то није добро кад се пред Иностранством говори о једној странци, која је својим животом обухватила толики период година, па се не спомињу њена тако крупна дела као што су ратови за ослобођење и државну независност, и не спомињу се тако крупне личности њене, као што је пок. Ристић. Како се онда у истини може осветлити пут којим је Србија постала Пијемонт Југословенства?

Исто тако, кад је говорио о радикалној странци, г. Стојановић не спомиње Николу Пашића. Спомиње и њега само у почетку своје књиге (стр. 27), и то овим речима: «У Зајечару,

родном месту шефа радикалне странке, Николе Пашића, букнула је буна 1883. године». Спомињу се као национални радници пок. Скерлић, Риста Радуловић, Ракић, Дучић, па чак и пок. Љуба Јовановић и његов *Пијемонт*, и т. д. а не спомињу два тако крупна имена као што је Ристићево и Пашићево!

*

Треба напоменути и то, да су први представници либералне странке, познати код нас још и под именом олигарха, били они који су 1858. год. збацили с престола Александра Карађорђевића, оца Краља Петра. Неки, не сви, млађи политички наследници њихови, који доцније нађоше места у врховима либералне странке, наследили су од својих партијских предходника и дух олиграхије, и никад га се нису могли отрести. Сасвим се сигурно може рећи да су, управо, они ти у чијој се средини сковала завера против последњег Обреновића, и ако им се овај сав беше предао. Један од њих, Живан Живановић, био је и активни члан владе уочи 29. маја, 1903. године и у исто време завереник. Ма да се за време владавине Александра Обреновића беше зацарио најцрњи политички режим и развиле у држави злоупотребе сваке врсте, ти људи не само што га не осуђиваху за то него су му чак били и верни помагачи у подржавању тога зла и тираније, пошто су се једино на тај начин могли држати на власти. После женидбе Краља Александра с Драгом Машин, они су и сами видели да Александровој владавини нема дуга века и да ће тиме доћи уједно и крај њиховом господству. Хтели су да предухитре догађаје и да вежу своју судбину за нову династију.

Једино познавањем ових факата може се правилно схватити држање тих људи после 29. маја, 1903. год., који, с једним делом завереника официра, наставише не само личне везе него и акцију, која је за њих имала извојевати власт. Међутим, та акција није могла успети. Две огромне тешкоће она никад није могла савладати: с једне стране краљ Петар беше демократа и несаломљив у намери да остане потпуно уставан владалац, а, с друге стране, народ никад својим гласом није хтео одобрити да се на власти инсталирају ти људи и официри завереници. Много је трзавица и горких дана за последњих петнаест година доживела Србија од споменуте акције тих људи, који се ни за време наших ратова не умирише. Солунски процес нам је показао да они, ни у најтежим тренутцима које преживљаваше српски народ, нису били заборавили на свој лични интерес.

*

Није ово прилика задржавати се дуже на животу и раду либералне странке пре 1903. г. У колико је њена акција у спољној политици била корисна националној идеји, Историја је већ дала свој суд. Оно што о томе још није речено рећиће се. Међутим, у унутрашњој политици она је била скроз антидемократска.

Година 1880-та, када је престала либерална владавина у Србији, означава прекрет у нашем друштвеном и државном животу. Ја нисам проживео то време, јер сам се тек неколико година раније родио, али по ономе што сам о том добу од старијих слушао и из онога што сам читао имам утисак да је тај датум, датум новог живота нашег, нових обичаја, јачега полета духа и мишљења, чини ми се као да је цело наше политичко друштво од тада без

страха почело збацивати стару и с много више смелости него до тада захтевати нову одећу. Карактеристичан је, у том погледу, један факт. Кад су, по паду либерала, дошли на владу напредњаци, догодила се зајечарска буна. То је било само на две године и нешто више по доласку напредњака на власт.

Влада напредњачка, која беше на управи земље, не хтеде примити на себе задатак око угушења буне. У тај посао прваци напредњачки у влади не хтедоше заложити ни свој ни сав странкин ауторитет. Држим да је то био утицај новог времена, јер као што знате буну је угушила влада Николе Христића. А ова влада беше влада *ad hoc*, до душе боје напредњачке, али карактера чиновничког. По свршеном послу одмах се уклонила с власти.

III

О странци напредњачкој г. Стојановић је такође говорио.

Навео је да је напредњачка странка основана 1880. год. и да је по идејама била конзервативна. Вели да је сасвим «у почетку имала у својој средини најбоље политичаре и писце српске: Гарашанина, Пироћанца и Новаковића» (стр. 82). Не улазећи у оцену књижевна рада ова три покојника, може се рећи двоје: прво, да их је та странка имала у својој средини не само у почетку него и доцније, јер су сва тројица помрли као напредњаци: Пироћанац на 17 година, Гарашанин на 18, а Новаковић тек на 35 година по оснивању странке; а, друго : ако се свачији рад цени по резултатима, чини ми се да се не може рећи, да су они били најбољи политичари српски.

Под напредњацима је закључена тајна конвенција са Аустријом. Они је нису препоручили владоцу, али је извесно да је се, за време своје владавине, не хтедоше одрећи. Пок. Пироћанац објаснио нам је довољно како је до те конвенције дошло.⁴⁾ Она не беше закључена с његовим знањем нити је носила његов потпис, и ако он беше не само председник владе него и министар спољних послова кад је та конвенција закључена и потписана. То је све урађено кришом. Али нико не може одбранити напредњаке *што су трпели стање створено том конвенцијом*. Учинили су то, изгледа ми, мање због тога, што су, после Берлинског Конгреса, веровали да се никако не може без Аустрије, колико због тога што је главни принцип њихове политике био чување владаочева ауторитета. Ово друго и било је разлог, што су напредњаци и доцније погрешке владаоачеве примали на своја леђа. А била је међу тим погрешкама и једна тако крупна да је сурвала и владоца и њих.

1885. године напредњаци су водили рат с Бугарском. Нису само резултати тога рата оно, што би напредњачким шефовима одузело право на назив најбољих наших политичара него и то, што тај рат у опште није требало водити. Он није био ни из далека толико у интересу српске колико аустријске политике. То се још тада и у неким напредњачким круговима осећало. Казао нам је то опет сам пок. Пироћанац у својој «Завршној речи».

Кад се, само на два месеца пре објаве тога рата, беше у Нишу састала Скупштина она је изабрала један одбор, с Пироћанцем на челу,

4) Милан Пироћанац: *Наша завршна реч* — Београд, 1896. год.

који је био овлашћен испитати ситуацију и без чијег се савета и знања рат није смео објавити. У тадашњој његовој акцији, подржавала је Пироћанца и краљица Наталија. Али је рат објављен и без његовог и без краљичиног знања. Пок. Гарашанин био је и у тој прилици слаб према наваљивањима краља Милана.

Рђав исход тога рата покушавао се приписати неком, тобоже, непатриотском држању радикала: бојазни да радикали не дигну буну. Међутим, био је то само празан изговор. Сви радикални шефови бејашу још много раније или у затвору или у изгнанству; радикале не имаде тада ко ни бунити ни побунити. Рат је изгубљен због тога што не беше довољно војске: свега је у бој изведена једна петина од целог тадашњег броја њеног. То се, опет, догодило због тога, што не бејаше довољно ни оружја ни муниције. Тај нас је рат затекао у преоруђању војске. Дебанжови топови почели су нам сек стизати, а неке партије тих топова стигле ту тек на три-четири месеца после Сливнице. Пешадија беше добила нову пушку, али не беше обучена гађању из ње (Маузер-Кокина пушка). Што се тиче шефова радикалних, оних у хапсу, они се тада ни чули нису. Они, пак, што беху у изгнанству саветоваху краљу Милану да иде у Маћедонију, исто онако као што су 1876. год. саветовали Ристићу да иде у Босну. Кад је, 1898. год., изазван једном провокацијом *Српске Заставе*, Пашић објавио у *Одјеку* један чланак о свом писму упућеном краљу Милану 1885. год., из кога се све ово лепо видело, отерао га је краљ Милан у затвор.

Доцније су и напредњаци дошли к себи. Новаковића владавина из 1896. године, када пок. Гарашанин бејаше председник Скупштине, није у спољној политици носила аустрофилско

обележје. И напредњаци се тада обртоше Русии, и потражише у спољној политици помоћ руску, а не аустријску. Под владом Новаковића настављена је, у погледу Македоније, политика коју су радикали раније водили и која је 1897. год., под радикалним кабинетом Ђоке Симића довела до једне ноте тадашњег руког канцелара, грофа Муравјева, у којој се долина Вардара одређиваше као граница сфера између интереса српских и бугарских.

Али овај обрт, који напредњаци учинише у спољној политици 1896. год., г. Стојановић не помиње, и ако је то један важан факт: *veћ од тада не беше у Србији ни једне политичке партије, која би у спољној политици — а ова сва бете оличена у народним тежњама за решење националног проблема — мислила да јој се ваља наслонити на Аустро-Угарску.*

Треба, господо, и то нарочито споменути, да су напредњаци још 1901. године, а не тек 1906., као што г. Стојановић каже, направили обрт и у погледима својим на унутрашњу политику. Било је то природно. Чим су напустили путеве, којима су раније ишли у спољној политици, њихова еволуција у погледима на унутрашњу политику била је само питање времена.

Године 1901. напредњаци и радикали образоваше заједничку владу. Земљи је одмах дат нов Устав. Није се, до душе, успело вратити у живот Устав од 1888. год., који беше укинут у мају 1894 и замењен Уставом од 1869, год., али је Устав од 1901 год. био, ипак, толико напредан да се онај из 1869. год. с њиме није могао ни упоређивати. Тим Уставом, поред осталог, беше одузета од владоца могућност да ствара ванредна стања и преке судове. Само после две године, краљ Александар је и по други пут погазио дату заклетву, па, у почетку 1903. год., укинуо и тај Устав.

Напредњаке у народу није оборио краљ Милан, нити је странку напредњачку он дезорганисао тиме што је поверавао власт разним групама њеним, као што г. Стојановић каже (стр. 82). Њу је оборио њезин рђав ранији рад, он је њу дезорганисао, и она због тога никако није могла да се поврати на пређашњу снагу своју при свем том, што г. Стојановић налази, да је, за унутрашње развиће Србије, то штета (стр. 83).

Напредњаци су нам дали први закон о штампи (1881. г.). Г. Стојановић то није поменуо, ма да је и то један такође важан моменат у историји нашег јавног живота; јер, и ако тај закон имађаше доста махна, ипак је дао велика полета јавној речи.

Г. Стојановић није поменуо ни то да је напредњачка влада била та, која је (1882. год.) прогласила Србију краљевином, да је извршила реформу у основној и гимназијској настави, дала нам највише просветне установе и прва почела модернизирати државну администрацију. На путу, којим се ишло те је од Србије направљен Пијемонт југословенски, извесно, и та факта нешто значе.

Напредњаци су се реорганизовали 1906. г., али методи, којима се служе у практичној политици, далеко су од тога да буду сагласни са принципима изложеним у писаном програму њихове странке.

IV

О странци социјалистичкој рекао је г. Стојановић да јој је програм исти као и код немачких социјалиста и да је у балканској политици тражила федеративну републику

Остављајући на страну писане програме, извесно је да у практичну раду српски социјалисти нису на програму немачких социјалиста. На пољу спољне политике, немачки социјалисти верни су пратиоци Виљема и Лудендорфа: они траже подјармљивање других народа. Нарочито кад је реч о малим народима, немачки социјалисти стоје на гледишту да мали народи⁵⁾ немају права на самосталан живот. А српски социјалисти траже слободу за све народе, и у овоме страшном рату они су сагласни са општим осећајима земље, прокламујући право на слободу свих Срба, Хрвата и Словенаца. Шефови српске социјалистичке странке, који су, по инвазији, напустили земљу, дали су о томе и једну изјаву, штампану у париском листу *L'Humanité*, 11/24 септембра 1916. год.

Српским социјалистима треба, дакле, одати правду и разликовати њихов рад од рада немачких социјалиста, о чијој се подлости и нискостима у току овога рата уверио цео свет сем поткупљених чланова Интернационале и руских болшевика.

V

О странци самосталаца или, како је г. Стојановић зове: **странци независних радикала**, оставио сам говорити најпосле зато што г. Стојановић о њој и не говори као о некој засебној странци, засебној политичкој организацији ван других странака. Он говори о странци самосталаца тамо где говори о странци радикалној, трудећи се да је пред Иностранством прикаже у радикалној одећи ваљда зато, да би је тако боље представио.

5) *La Faillite de l'Internationale*, chapitre VIII, par Alexandre Zévaès. Paris, 1917.

То што г. Стојановић о самосталској странци говори као о неком левом крилу радикалне странке има свој нарочити циљ. Пошто је нагласио да су радикали направили од Србије *Пијемонат* целог Југословенства (стр. 78), хтео је на неки начин упутити своје читаоце да помисле да то нису били они «старији» него «млађи» који су то учинили. Колико г. Стојановић у том потурању самосталаца под радикалну етикету иде далеко види се најбоље по томе што он, говорећи о периоду владавине у Србији од 1903—1908. г. каже: «*владају старији и млађи радикали, једни за другима или у коалицији, али се програм не мења*» (стр. 32). Док, на против, програм рада између «старијих» и «млађих» беше толико различит, да је та разлика довела до спора, који се путем нових посланичких избора морао решити. У пролеће 1905. год. тај спор изазвао је пад «старијих» и долазак на владу «млађих», т. ј. самосталаца, који су нове изборе извршили. «Старији» беху закључили код *француских* банака један зајам за наоружање војске новим топовима из француских фабрика, а «млађи» налажаху да то није добро, и кад су после «старијих» дошли на владу закључили су зајам за наоружање с једном *бечком* банком. Како је онда могао г. Стојановић једну странку, која сама долази на владу и врши изборе, представљати као лево крило баш оне странке с којом је изборну борбу водила на једном тако крупном питању и која јој је била главни противник?!

Ни иначе самосталци немају ничега заједничког с радикалима, осим што су неки од њихових првака некад били и радикали. Г. г. Љуба Стојановић, Јован Жујевић, Милош Савчић, Вуловић, Влад. Тодоровић, Милорад Драшковић, Др. Милан Марковић и т. д. данашњи

прваци и шефови самосталаца, сви бив. министри, *никад нису били радикали* нити их је у свом јавном животу радикална странка кад год познавала као своје активне чланове: неке зато што се нису слагали с политиком радикала, неке, опет, због тога, што су били тек младићи изишли из школе кад се странка самосталаца формираше и они у њу уђоше као њени чланови.

С тога је о странци самосталаца г. Стојановић требало да говори засебно, као о потпуно одвојеној политичкој организацији, као што је и са другим странкама урадио, а не да је утрпава у радикалну странку и да је свету показује као неко њено лево крило, тобоже као напреднији елеменат њен, и тако да ствара забуну и тамо где су ствари савршено јасне и разговетне.

Ту где он у својој књизи о самосталцима говори као о неком левом крилу радикалне странке, г. Стојановић није о њима имао бог зна шта рећи. Оставио је да главну реч каже тамо где буде говорио о т. з. млађој генерацији, њеним идејама и њеној акцији. А овде, оно што је о њима рекао, опет је било срачуњено на забуну. Јер г. Стојановић о самосталској странци ту каже да се одвојила од радикала због њихова споразума с напредњацима 1901. год., затим да је водила огорчену борбу против политике Обреновића и, најпоследње, да се са радикалима слаже у спољној политици. На стр. 38. своје књиге он је то слагање радикала и самосталаца у спољној политици насликао овим речима: *«у том погледу није било никакве разлике између млађих и старијих, осим што су ови последњи — старији — били може бити*

мало више пријатељи Русије, док су први — млађи — били више партизани Западних Сила». Г. Стојановић је, јамачно, мислио да је центар Западних Сила у Бечу, а не у Паризу и Лондону, кад је то написао. Јер, као што сте видели, није то била влада радикална, влада «старијих», која је хтела наоружити војску оружјем из немачких фабрика и платити то оружје новцем позајмљеним од бечке Унион Банке него је то била влада самосталска, влада «млађих.»

Од интереса је задржати се на моменту одвајања тих «млађих» — самосталаца — у засебну странку од радикала.

Године 1900-те, у лето, пок. краљ Александар изненадио је цео свет, па и Србију, својом веридбом. Тај моменат затекао је приличан број првака радикалне странке у затвору, у кладовској тврђави или Пожаревцу, због атентата на краља Милана, који се догодио у лето 1899. год. У земљи је владао полицијски терор. Штампана беше угушена, изузев два-три листа који уживаху благовољење владе Др. Владана Ђорђевића. Сви партијски органи беху престали излазити. Није смела избити на јавност ни једна слободнија мисао, никаква критика против владина рада. У таквом једном моменту моралне потиштености целе земље, преплави Србију прокламација о вередби Александра Обреновића са г-ђом Драгом Машин. Кабинет Др. Ђорђевића даде оставку, а на управу земље дође чиновнички кабинет Алексе Јовановића, у коме узеше учешћа мање важни елементи из свих странака. Тај је кабинет имао дужност извршити венчање Александра и Драге. Али се на томе није могло остати. Требало је изићи из те привремености; требало је наставити државне послове с више ауторитета, који влади Алексе Јовановића не достајаше. Непо-

пуларност нове краљице требало је такође нечим ублажити. И ако прваци радикални, осуђени због атентата, беху ускоро после краљева венчања сви помиловани и пуштени у слободу, а многи напреднији елементи из реда чиновничког опет враћени у државну службу, то није било довољно ни за успостављање једне стабилности и реда у државним пословима ни ради умирења народа код кога су прошли догађаји уништили готово сву веру у праведљивост и законитост рада државних власти и љубав његову према династији. Народ је, истина, ћутао; али сваки знађаше да није био задовољан режимом, који је у Србији тада владао. У краљевој околини избила је тада мисао о промени Устава. Да би се та промена тешње везала за акт краљеве женидбе требало је да се што пре изврши. На бирање и сазив Уставотворне Скупштине није се могло чекати. Нови Устав требало је октроисати; али да би та октројка имала вредности, требало је осигурати јој пријем код народа. А то се једино могло учинити преко радикалне странке. Приступило се одмах послу око придобијања угледних радикала за тај посао. Рад у овоме правцу беше у почетку ударио у страну. Обреновићи су стално били непомирљиви непријатељи Николе Пашића, шефа радикала⁶⁾. С тога се покушало да се Пашић овом приликом обиђе и нови ред у Србији заведе без његова ућешћа. Али се у

6) Не само Обреновићи него и сви важнији људи из других странака веровали су да ће снага радикалне странке у народу бити смањена, ако не и сасвим сатрвена, онога часа чим се Пашић или политички компромитује и учини немогућим, или некако одстрани од активна учешћа у унутрашњој политици. Отуда су и оба последња Обреновића и све оне странке, које помагаху одржавање реакционарних режима у Србији, готово сву своју борбу упућивали лично против Пашића. Било је

томе није могло успети. Успело се свега толико да не буде Пашић него Др. Вујић председник оне владе, која је на управи земље заменила кабинет Алексе Јовановића и на Ускрс 1901. год. прокламовала нов Устав.

То је тај моменат одвајање самосталаца од радикала, који тада образоваше с напредњацима заједничку владу.

Радикали су ушли у ту дружбу с напредњацима из најискренијих побуда и руковођени једино интересима земље, која грцаше под теретом летећих дугова и под режимом полицијског терора, који је чинио немогућим сваки напредак. Нов Устав који је тада дат земљи био је један велики корак унапред. Народ је тада, одиста, дахнуо душом. При свем том, један од угледнијих радикала, Љуба Живковић, чије име беше постало популарно тек од суђења због атентата, и који је и сам био осуђен на 20 година робије и после са осталим радикалима помилован и пуштен у слободу, није био задовољан пактом радикала с напредњацима. У ствари, то не беше прави узрок његовог незадовољства

с те стране сваковрсних напада на њега. О томе овде није место говорити. Па, и кад су Обреновићи били принуђени уступити власт радикалној странци, били су непопустљиви у томе да председништво владе повере Пашићу. Под Обреновићима, Пашић је свега једном био председник владе (1892. год.), и то за малолетства краља Александра, кад су краљевску власт вршили намесници. Од 1899. године, када је краљ Милан абдицирао и државна управа први пут била поверена радикалима, до 1903. г. када је на престо Србије дошла династија Карађорђевића, било је, у разним приликама, седам влада радикалних; али је Пашић председавао свега оној под намесницима. Обреновићи су га увек гурали у страну. Па, и данас, сви противници радикалне странке воде борбу готово искључиво против личности Пашићеве, мислећи да ће падом његовим пасти и радикална странка, а народ прићи њима.

нити се тим фактом може правдати његово одвајање и стварање засебне странке. Правећи пакт са напредњацима 1901. године, радикали се не беху одрекли ни једне тачке свога програма. Они су тај пакт сматрали само као једну етапу, која ће земљи дати могућности да се опорави од ранијих трзавица и спремити терен за даље извођење радикалног програма. «Сваки добитак ма какве слободе очевидно олакшава целу борбу». То су речи пок. Светозара Марковића (*Општина*, стр. 188). Ја их цитирам баш због самосталаца, пошто један од лидера њихове странке тврђаше да су они ти који треба да наставе покрет, који је пок. Светозар започео. Одвајајући се од радикала у моменту радикално-напредњачког пакта и баш због тог пакта, који нам је донео нов устав, самосталци су показали да је њихова странка далеко од тога да разуме један принцип, који нас учи да у политици не треба, у даном моменту, тражити оно што је најбоље већ оно што је могуће најбоље.

На сличне комбинације радикали су пристајали и раније. Тако на пример године 1896. они су такође примили владу по паду Новаковићевог кабинета. Сви члановите владе беху радикали само не њен председник, Ђ. Симић, који не само што није био радикал него је раније председавао једноме антирадикалном кабинету (1894), који је краљ Милан довео на управу земље, пошто је оборιο радикални кабинет Саве Грујића⁷⁾. Ни Љуба Живковић

7) Кабинету Ђ. Симића из 1896. г. морам одати заслужено признање, јер не само што је тај кабинет водио једну одиста праву националну политику (г. Симић беше тада уједно и министар иностраних дела) и што је поправио много зло, које ранији реакционарни кабинети у земљи учинише, него је и сам г. Симић, лично, био потпуно лојалан према радикалима и општој политици њиховој.

нити ико други од радикала није тада мислио да му се због тога ваља одвајати од радикалне у засебну странку. Вероватније је да се Љуба Живковић одвојио од радикала 1901. године зато, што краљу Александру није могао заборавити робију на коју је био невино осуђен. Његово одвајање имало је значај незадовољства према круни, а не према радикалима. То се, уосталом, најбоље види по томе, што је Живковић, и ако шеф самосталске странке, напустио ту странку по доласку Карађорђевића на престо. Године 1906., отвореним прогласом позвао је присталице своје странке да приђу радикалима, налазећи да самосталска странка, гашењем династије Обреновића, нема више свога *raison d'être*. Међутим, остали шефови самосталаца, састављени од разнородних политичких личности, међу којима је било и неколико негдашњих мање важних радикала, не пођоше стопама Живковићевим. Они су продужили живот странкин, но, свакако, не као лево крило радикалне странке, као што г. Стојановић то покушава представити, већ и даље као засебна политичка организација. Јер, да су они били радикали, па се од ових одвојили само због радикалног пакта с напредњацима, као што г. Стојановић тврди, шта би им сметало да се врате радикалима кад је тог пакта нестало? Али, као што рекосмо, већина самосталских шефова у опште нису били радикали. А што они сами своју странку и даље називају *странка самосталних радикала* то је само због тога да се боље и лепше пред светом представе, пошто је име радикално у Србији несравњено популарније од сваког другог партијског имена. Са тих разлога они су и свом партијском органу дали име *Одјек*, који је некада био орган радикалне странке. То је, до душе, један манир,

који тешко да би се могао догодити на Западу поред којим се та странка, преко разних агената својих, жели представити као права и једина демократска странка у Србији. Само, то представљање не чини у својој сопственој одећи него у одећи странке радикалне, у одећи баш оне странке против које води најогорченију борбу и против које се удружује с другим странкама. Сад се самосталцима та политичка дружба свиђа и не смета ни мало њиховом «чистунству». А 1901. г. они се због таквог удруживања, како г. Стојановић каже, одвојише од радикала, ма да се ондашње прилике разликоваху од данашњих као небо од земље. Онда беше времена за све, па ако хоћете и за постоловне страначке размирице, а данас нема времена за то, нити има места личним политичким теревенкама и уценама.

*

Ја не мислим да претерујем кад кажем да код данашњих шефова самосталске странке нема сређених политичких идеја и да странци самосталаца недостаје један здрав политички програм. Њени људи воде политику — како се то у нас каже — као занат : како им је кад потребно. Ако су пре викали на радикале што праве пакт с напредњацима, било је већ две прилике да и они с тим истим напредњацима буду у влади. У опште странка самосталаца је негативна. Изгледа ми да се цео њен политички програм свео на то: да се не управља земљом без њеног учешћа у влади, не ради добра земље него ради користи својих партизана. У колико јој се у том погледу више излазило у сусрет њен је апетит бивао све већи. Није време сад опширније испитивати узроке таквом држању те странке. Једно се ипак може рећи:

странка самосталаца долазила је на владу и сама и у коалицији с другим странкама, али се не може навести ни један пример да је она у тим приликама настојавала на извођењу какве му драго поље значајније политичке или економске реформе. Улазећи у разне владе, њени чланови нити су собом доносили какав свежији дух ни нове методе у раду.

Типична је, у том погледу, министарска криза из 1909. год., за време анексије Босне и Херцеговине. Г. Јаков Продановић, самосталац и тада члан владе, подиже једног дана протест у министарској седници само због премештаја једног полицијског писара! Тај писар, који је, узгред буди речено, био премештен из са свим оправданих разлога, учини те даде оставку тадашњи министар унутрашњих послова, С. Милосављевић. А, ако се сећате, нешто мало пре тога, а опет за време анексионе кризе, буктала је и у штампи и у Скупштини планина Тара. Беше тада време кад је требало све живо у Србији — а нарочито министри — да гледа у спољњег непријатеља и да мисли само о томе како ће се земља кроз ондашњу спољњу кризу неопштећено провући. Шта је, међутим, било? Нашло се два министра, самосталца, којима од свега беше прече пронаћи начин да прошире Прометној Банци раније уступљену концесију за сечу дрва у планини Тари! Наш се свет чудило тој господи министрима и није их могао разумети, видећи шта раде у тренутку кад нам гори кров над главом⁸⁾.

8) Г. Милош Савчић беше тада министар грађевина. Он је у том подузећу и онда био, а и данас је ортак Прометне Банке. Он је у Скупштини седео за министарским столом у тренутку кад његов политички пријатељ, тадашњи министар народне привреде, одговараше на интерпелацију по тој ствари. Г. Главинић рече тада

Та су два примера симбол унутрашње политике самосталаца или, по речима г. Стојановића — независних радикала. Потврду о томе дао нам је и сам г. М. Драшковић, штампајући у «Алманаху» *Просвете* за 1918. годину онај свој чланак, у коме се труди доказати да треба поштовати — капитал. Он се у томе чланку брани од нечега због чега још није нападнут⁹⁾.

Ето због каквих су ствари самосталци постали «независни».

Што се тиче њихове спољње политике, они је, као странка и с неким нарочитим обележјем, у опште нису имали. Они су, и ако с нешто ко-

јавно у Скупштини: «преварен сам, господо!» Г. Савчић није на то реагирао, али је и он, као и г. Главинић, тога истог дана престао бити министар. При свем том, г. Савчићу све то ништа није сметало потписивати својим именом и презименом чланке, који се, у ово тешко ратно време, протурају у европску штампу и у којима се радикална влада г. Пашића назива режимом корупције!!

9) У чланку: Једна од брига, г. Драшковић тврди да је «наше грађанско васпитање једнострано», јер «признаје искључиву вредност идеалних добара», а материјална су добра, вели, на «лошем гласу». «Ко успе, ко развије посао, добије полет и тражи више признања себи и свом маху, тим самим ствара себи нов фронт противника и борбе», каже ту г. Драшковић. Али то што је рекао не стоји у ствари. Наше грађанско васпитање није једнострано. Наше друштво има сасвим јасну идеју о општој користи, која долази од узајамне сарадње капитала и рада. С тога нико нема права рећи да српској демократији, «висини и ширини њених друштвених схватања, не чини част» ако се она буну и против богаћења на рачун општега добра путем злоупотребе утицаја власти или другим сличним средствима. Радити и зарадити, то је врлина која се у целом свету, па и код нас, цени. Али, исто тако, и наш и остали свет ружно гледа на оне, који у раду и заради иду недопуштеним путевима. У том је погледу српска демократија на потпуно исправном путу, и г. Драшковић, што се тога тиче, може слободно бити — без бриге.

лебања, у главним линијама, одобравали спољну политику коју су радикали водили. Ја ово кажем при свем том, што су се они, у питању наоружања наше војске, обрнули Аустрији и Немачкој и што су ми познате речи г. Љубомира Стојановића, председника прве самосталске владе, изговорене у Народној Скупштини 1906. год. Те речи беху ове: *нико нас не може натерати да ратујемо, ако ми нећемо.*

Правећи опструкцију у Скупштини и ометајући радикалне владе у закључењу зајмова ради преоружања војске и других хитних потреба, самосталци као да су и делом хтели показати да је сав њихов рад као опозиције био задахнут принципом израженим у наведеним речима њихова шефа.

*

У питању уједињења целог нашег народа у једну државу, самосталци подржавају Југословенски Одбор у његовим сепаратистичким тежњама против гледиште српске владе, која је остала на терену Крфске Декларације. И ако та Декларација беше плод општег споразума између српске владе и свих парламентарних група с једне стране, и Југословенског Одбора с друге стране, самосталци и Југословенски Одбор, под разним утицајима и са различитих разлога, накнадно се одрекоше принципа изложених у тој Декларацији.

*

Ето, то су вам самосталци, обележени у најкраћим потезима. Они су већ постали смешни својом тежњом да оборе радикале и Пашића, али не и политику, коју Пашић и радикали воде. У томе су они ишли тако далеко да се нису ни освртали на штетне последице до ко-

јих таквим својим радом могу довести не радикалну странку него саму земљу. Па, ипак, при свем том, књига г. Стојановића, о којој вам говорим, има ту тенденцију да њих прикаже странцима као онај најбољи државни елемент наш с којим они треба да рачунају и коме још сад пријатељски треба да пруже руку. Тај значај имају г. Стојановићеве речи кад се он обрће странцима на страни 125-ој своје књиге да им каже: како у новој држави нашој, као и у другим земљама, у будуће супериорност неће бити на страни старе демократије «која је мало радила, а много говорила» него на страни нове демократије «која ће радити у место да дискутује». Као да су то били ти млађи који су код нас до сад радили, а не старији!

*

Има, господо, и међу самосталцима елементата, које треба боље таксирати и политички више ценити од оних, који сачињавају грô њихове странке. Али су ти елементи у таквој мањини да се њихов утицај у странци никад није могао осетити при свем том, што су давали извесних знакова по којима би се могло судити да су незадовољни радом већине. Крајње би време било да ти бољи елементи — ако се ја не варам кад тврдим да их међу самосталцима има — ако не ради себе, а оно ради земље и будућности народне, предузму све што до њих стоји како би омогућили да њихова политичка активност не буде више само негативна. Јер, ако буду радили овако као до сад, њихова политичка активност или ће остати само негативна, а, по томе, земљи непотребна, или ће бити сасвим закопана. Треба се само запитати о једној ствари: странка самосталаца постоји већ 17 година. Сем што су се

неки њени прваци за то време обогатили, шта је та странка позитивно, за тих седамнаест година, у земљи урадила? Нека по својој савести и по својим патриотским осећајима сами самосталци одговоре на то питање.

VI

Био сам, господо, можда нешто опширнији говорећи вам о раду наших странака; али сам то морао учинити. Г. Стојановић је, као што сам напоменуо, поставио као циљ својој књизи да покаже: на који је начин Србија деветнаестог и двадесетог века могла постати центар југословенске политике. То се не може довољно јасно показати ако се не говори и о нашим политичким странкама, и ако се не покажу бар главни моменти њихова рада у политици спољњој и унутрашњој, пошто је готово сав наш социјални и политички живот оличен у раду наших странака. А ове су, све редом, како је која умела и како је која могла у даном моменту, наставиле дело из 1804. и 1815. године. Колико је која од њих допринела томе да се Србија нађе данас на челу покрета за ослобођење и уједињење целог народа нашег, судите ви сами. Допустите мени да истакнем и подвучем само једну ствар.

У овој општој граји, где су се у питање нашег народног уједињења умешали и звани и незвани, Србија стоји усправно и гордо, и светлом националном прошлошћу својом гласно даје на знање свакоме да она ову неравну борбу с непријатељима нашег народа није примила ни ради ђефа ни ради каквих својих себичних интереса. Са самопреговарањем и ћутећи она је просула толику крв својих најбољих синова и поднела огромне материјалне жртве, продужујући то и данас чинити једино и само зато да

ослободи ропства неослобођену браћу своју и да их са собом удружи, ако и они то буду хтели. И не води Србија борбу у том циљу само данас, или од јуче, да се тако изразим. Много и много година пре овога рата отпочео је српски народ стално приносити драгоцене дарове у крви и имању на тај жртвеник. *И то је оно што је Србију направило Пијемонтом нашег народа.* Појединци, па и читаве странке, готово се губе у огромну раду око подизања те величанствене грађевине, која је плод толиких поколења читавог српског народа, а овај је вазда умео праведно ценити заслуге оних који су на челу покрета били. Овај последњи, страшни рат, у коме Србија учествује са толико верности, самопрегоревања и несебичности, не само што је подигао и оснажио националну свест народну и у крајевима у којима она још не беше довољно пробуђена него је и осталом свету отворио очи, да боље види шта је и колико вреди српски народ, и да боље позна Србију, ту мученицу нашег народа, којој су сопствене жртве осигурале част назива Пијемонта његовог. Истрајност Србијина у овоме страховитом светском окршају и херојство њених славом увенчаних бораца високо су запажени код свих демократских народа, а у првом реду код наших савезника, и они зато примају ратне циљеве Србијине као своје.

VII

Говорећи о догађајима после акта анексије Босне и Херцеговине и наводећи како је тај акт био за цео српски народ велики морални удар, г. Стојановић цитира у својој књизи речи пок. Милована Миловановића, тада министра спољних послова, изговорене у Скупштини 20. децембра, 1908. године, које гласе: «Анектирајући

Босну и Херцеговину, одбацајући Србију с мора Јадранског и спречавајући нашу унију с Црном Гором, Аустрија намеће Србији и српској нацији, у ближој или даљој будућности, борбу на живот или смрт.»

Цела је Скупштина поздравила ове речи пок. Миловановића, додаје г. Стојановић, па онда овако наставља говорити :

«Стара генерација, верујући декларацијама о једнакости и правди, прибирала је и публиковала аргументе згодне да подржи своју тезу пред највишим судом европских Сила. Она сматраше унију националну искључиво као дело правде. Млада генерација, напротив, говораше: аргументи могу послужити као средство, које ће нас подстрећи да прикупимо сву нашу енергију. Кад Србија постане једном јака, лако ће наћи пријатеља да реализује своје уједињење» (стр 37—38). Ове две идеје инспирисаху две генерације тако блиске једна другој, каже г. Стојановић. Ви ћете мало даље видети прави смисао ових његових речи.

У времену кад се догодила анексија Босне и Херцеговине била је — као што знате — на управи Србије коалициона влада, састављена од радикала и самосталаца. Први, по г. Стојановићу, представљају старију, а други млађу генерацију. Радикале (старије) представљала је и тада у јавности Самоуправа. Не уместо вам рећи шта се тада у влади радило и говорило, и да ли су и у влади, и како, налазиле одјека идеје за које г. Стојановић каже да су инспирисале старије и млађе; али вам могу испричати ово што знам :

На глас о анексији, тадања српска влада, у којој беху три представника «млађих», предусрете тај отимачки акт Аустрије једном помирљивом и веома снисходљивом нотом, која ци-

љаше на трговање и погађање. А стара генерација беше она, која налазаше да је то не само слабост него и велика национална погрешка. Србија се није смела погађати ни тражити ма какве концесије да би пристала да Аустро-Угарска анектира две покрајине, које су и национално и историјски српске земље и због којих је Србија 1876. г. водила ратове с Турском. Ја сам био очевидац кад је Стојан Протић писао, а Никола Пашић дао коначну редакцију оном чувеном комунике-у који изиђе у Самоуправи само на двадесет и четири часа по анексији и у коме се категорички даваше на знање целој земљи да радикална странка неће помагати ни какву политику, којом би се, уз какву му драго концесију, предавале у друго ропство две најчистије српске земље. Тада је целокупно јавно мишљење, за трен ока, пришло гледишту радикалне странке, па је њему и тадања влада пришла. Самоуправа, поред поменутог комуника, предњачила је тада у протестима и у кампањи српске штампе против анексије. Тај лист, у једном чланку, под насловом: «Босна — Македонија», писаше тада: «Србија је прва отоманске царевине. Као да јој је судбина намењена да она прва отпочне и ликвидацију аустро-угарске монархије». Људи, који су целог свог века водили борбу да Србију учине расадницом националне мисли и да је, и морално и материјално, учине спремном узети иницијативу и повести борбу, у даном моменту, за решење националног проблема, нису ни могли другчије радити и говорити. При свем том, г. Стојановић вели да су баш ти људи сматрали ствар националне уније искључиво као дело Правде, коју треба досудити српском народу у канцеларијама европских сила и само на основу изнесених аргумената!

Може бити да се г. Стојановић не сећа напред поменутог обрта у држању ондашње српске владе поводом акта анексије, а може бити да га се и намерно није хтео сетити. Шта је у ствари пресудите сами по овоме што даље у својој књизи говори:

«Србија је, вели, Пијемонт народа српског. Она треба да прикупи сву своју енергију у питању уједињења, не само због свога повећања и свога развића, не само због реализације народног јединства него и због своје сопствене егзистенције, која је угрожена аустро-угарским империјализмом. Беч ради брзо, Београд треба да ради брже. Догађаји треба да затекну Србију спремну, војнички и морално. Млада генерација српска — слушајте сад! — рођена у времену од 1875—1885 год. беше главни носилац ових идеја»!! (стр. 85 и 86).

Таман епоха у којој су се родили и М. Драшковић, и пок. Апис и писац књиге о којој вам говорим.

Г. Стојановић и сам признаје да је он то на његову генерацију мислио кад је тако говорио. Јер на страни 98-ој своје књиге овако каже: «претходна је генерација сувише развијала теорију о правима грађана према држави; наша је генерација претпоставила теорију о дужностима грађана ради напретка државе и народа».

Далеко је од сваке истине, Господо, тврђење да је то та млађа генерација, која је била главни носилац идеја, поменутих на страни 85—86. г. Стојановићеве књиге. Напротив баш, и творци и главни носиоци тих идеја беху они из старе генерације. И ови старији беху већ у велико и реализовали те своје идеје до тренутка кад се догодила анексија. Млађа генерација, у колико у томе није била на заједничком

послу са старијима, само је ометала и задоцњавала реализовање тих идеја. Србија је дочекала анексиону кризу као потпуно демократска држава и с једном већ добијеном битком према Аустро-Угарској, у царинском питању. И једно и друго старији су извршили. Ваљало је само довршити преоружање српске војске, што су старији већ били у велико започели још пре анексије, чим су довели у ред државне финансије. Били су то, дакле, старији који су радили, а млађи који су дизали празну ларму и често пута ометали старије у раду. Нису то старији него млађи, који и данас говоре и у књиге исписују: «па, ако не буде ујединења државног, ујединење културно мора да се спроведе».¹⁰⁾ После толико мука и жртава Србијиних, после толике пролирене српске крви ради националног уједињења, старији траже државно, а не само културно уједињење. Важно је напоменути да се то тако говори и у књиге исписује баш од стране друштва *Просвете*, из оне средине, којој на челу стоји сам г. Стојановић, који нам о млађима овако наставља говорити :

«Млађа генерација не имађаше времена да се бори против старих партија, нити да организује засебну странку. С друге стране била је свесна да би организовање једне странке са програмом националним и долазак те странке на управу земље изазвали објаву рата од стране Аустрије. Шта је било природније него да млађи приону придобити српско друштво и старе партије за своју политику и своје идеје. Пошто је кор српских официра извршио велико дело унутрашег ослобођења, Љуба Јовановић је отпочео пропагирати патриотске идеје у Пи-

10) Петар Слеччевић: *П р и в а т н а и н и ц и ј а т и в а* у националном раду, стр. 19. 4

јемонту, листу који називаху органом офици-
ра; Риста Радуловић је то исто радио у мостар-
ском *Народу*, а Скерлић је ову идеологију из-
ражавао у литератури и рекао: ето југословен-
ске револуције! Сва три беху фанатици, апо-
столи идеја, моралисти, теоретичари и, најпо-
сле, мученици, који имадоше *огроман* утицај на
друштво. Од епохе Светозара Марковића није
било примера да су млади људи имали толико
утицаја на духове. То је био најбољи доказ да
њихове идеје лебдијаху у ваздуху, и само тра-
жаху ко ће им бити носилац. Уз ове вође тео-
ретичара револуционарног Југословенства, вели
даље г. Стојановић, пошто је претходно набро-
јао још и Мештровића, Ракића, Дучића и т. д.
радили су и други: комите, Народна Одбрана,
Коло Српских Сестара, Соколи и т. д. Они су
сви хтели приуговорити народ за блиску будућ-
ност, за велике догађаје, који беху наговештени
анексијом Босне и Херцеговине. Њихов рад
једва се опажао, али је дао видљиве резултате»
каже најпосле г. Стојановић (стр. 86—89).

И сами странци кад прочитају ове редове
г. Стојановића морају се запитати: ама, каквом
су то волшебном моћи, ови непознати људи, чија
имена једва да су прешла границе уске провин-
цијске територије у којој су рођени, могли за-
таласати и за борбу спремити читаву једну на-
цију, и то за цигло неколико година?!

И самом се г. Стојановићу учинило мало
чудновато то што је написао о тим људима. С
тога и вели на страни 95. своје књиге: будуће
генерације запитаће се како је то могло бити
да се, у тако кратком времену и са тако мало
људи и средстава, постигну толики резултати,
па то покушава објаснити тиме, што су, вели
ти млади људи знали «дирнути у најосетљивију
страну народне душе»! Види се и по том об-

јашњењу да је г. Стојановић и сам осетио како је то веома неозбиљно тврдити да су устала-сали и за борбу спремили читав један народ људи, чији се рад у народу «једва опажао», као што и сам каже.

*

Нећу да говорим о Ристи Радуловићу и о «Народу», као што нећу говорити ни о ономе што је г. Стојановић писао о Босни и Херцеговини, о Црној Гори, као и другим нашим покрајинама. Остављам да о томе, као бољи познаваоци тамошњих прилика и догађаја, кажу своју реч они, који су се тамо родили и живели. Али ћу вам рећи ово :

Одајући заслужно признање свачијем раду, поштујући ма и најмању заслугу на коме му драго пољу јавног рада и ма од кога она долазила, ја морам одати пошту и пок. Скерлићу, и пок. Љуби Јовановићу, и свима осталим које г. Стојановић спомиње, у колико су је они заслужили и тамо где су је заслужили. Али, ја сам у томе уверен, нема ни једног паметног Србина који би искрено веровао у тврђење г. Стојановића да они беху главни носиоци напред споменутих идеја. Они то нису ни могли бити: недостајало им је за то ни потребна искуства, ни знања, ни ауторитета.

Пок. Љуба Јовановић појавио се у јавном животу Србије са «Пијемонтом» тек у августу, 1911. год., онда, дакле, кад старије генерације већ беху саградиле све, па чак и један позитиван међународни уговор (са Бугарском) ради остварења националног јединства. А пок. Скерлић беше отпочео јавни рад свој тек на десетак година раније, и то на пољу литерарном. Ракић, Дучић итд. тако исто. Од куд су они могли бити носиоци поменутих идеја?! И од куд су они, баш и да су хтели, могли створити не-

ку њихову странку, па је нису створили, као што г. Стојановић каже, само због бојазни од Аустрије? Зар да буду носиоци тако великих идеја они који зазиру од Аустрије, и то зазиру чак и онда кад од ње не зазире један државни министар српски, који јавно, у сред српске Скупштине, наговештава тој истој Аустрији борбу на живот или смрт!! То што прича г. Стојановић само су тенденциозна хвалисања, срачуњена на завођење необавештених. Чудо те нам као носиоца поменутих идеја није г. Стојановић поменуо и г. Др. Божу Марковића, који се по Београду разметао националном идејом као што се и овде у Женеви њоме размеће, а међутим је, као српски резервни официр, отишао најпре у цензоре, а после у Југословенски Одбор, који је толико интрига за време овог рата починио.¹¹⁾ Ја се чудим смелости г. Стојановића да је те млађе могао назвати чак и неким мученицима. Пок. Љуба јесте умро у рату. Али је умрло и погинуло још пуно њих и млађих и старијих, па ако хоћете и бољих од њега. Свима њима нека је слава као јунацима, палим на бојноме пољу; мученички ореол они су тек тада стекли, а не раније. Пок. Скер-

11) Извесни наши политичари, међу којима је било и предузимача и лифераната, затим неки професори, као и чланови Југословенског Одбора држали су да је за општу ствар много прече правити интриге против српске владе него је искрено помагати у раду око народног ослобођења и уједињења. Готово за све време рата, а нарочито по изласку самосталаца из владе, они се нису оставили тих интрига, којима је циљ био двојак: с једне стране оборити Пашића и радикале, па, с једном новом, на страни скрпљеном странком, кад дође време, ући међу ослобођени народ и примити власт, ако се она већ раније не буде могла извојевати, а, с друге стране, засенчити и у други ред ставити улогу Србије око остварења народног уједињења. У та два правца кретале су се све те интриге, које нису презале ни од простачких клевета и које су општој ствари биле од чисте штете.

лић умро је пре ових ратова. Он није био никакав мученик. Напротив, био је питомац онога режима, који је друге, старије, а не те млађе, на муке ударао. Што се тиче Мештровића, Ракића¹²⁾ и т. д. држим да ће се и сама та господа насмејати кад виде како их г. Стојановић трпа у неке националне мученике.

Понављам још једном: не спорим извесну вредност тих људи на пољу литерарном и уметничком. Али кад се говори о националној идеји, о томе на који је начин Србија могла постати центар Југословенства, онда се не спомињу на првом месту Мештровић, Дучић, Љуба Јовановић и *Пијемонт*, *Скерлић* и *Српски Књижевни Гласник* него други фактори, снажнији и издашнији у том погледу. Није то био *Српски Књижевни Гласник* коме су аустријске власти забрањивале улазак у Босну и Херцеговину него радикална *Самоуправа* и *Дело*, које г. Стојановић у опште и не спомиње! А колико су и *Српски Књижевни Гласник* и *Скерлић* били објективни видело се и по томе што, као књижевника од вредности нису хтели споменути једнога Милићевића, који је био и председник Српске Академије Наука, а својим *Помеником* и *Кнежевином Србијом* учинио за националну идеју више него сва она поворка професора и литератора око *Гласника*. Па, ни г. Стојановић не спомиње Милићевића, а не спомиње ни Милојевића, ни Карића, ни Свети слава Симића, људе који су кроз цео свој живот сарађивали, и пером и делом, на остварењу националне идеје. Песнике Бранка Радиче-

12) Петра Кочића, Бранислава Нушића и Бору Станковића, који су у српској књижевности познати ако не више, а оно сигурно колико Дучић и Ракић, г. Стојановић и не спомиње; па не спомиње ни Илијће!

вића, Ђуру Јакшића и Стевана Каћанског, чије смо патриотске песме још као ђаци на изуст учили и певали их, и онда и данас, г. Стојановић такође не спомиње као националне раднике, а спомиње као националног радника Дучића, који је, све до ових ратова, писао стихове само о дражима жена!

Али горе од свега тога је оно што г. Стојановић прича о српским официрима, наводећи да су они ти који су извршили дело унутрашњег ослобођења. Толико се улизавати није ни мало ласкаво за једног демократу.

Српски су официри патриоти и јунаци. Били су и они носиоци националне идеје, као и ранији другови њихови. Али нису они извршили унутрашње ослобођење. Они на тај посао стигоше последњи, онда када зло, под теретом народног негодовања, већ беше оборено и само чекаше последњи откуцај живота.

VIII

У предговору своје књиге, којом је хтео показати странцима догађаје и људе, који од Србије створише Пијемонт југословенски, пут којим се ишло да се од Србије направи центар Југословенства, г. Стојановић каже да ће у том излагању бити објективан. Тако обично говоре сви који унапред знају да ће супротно учинити. Објективном човеку никад не пада на ум наглашавати своју објективност. То он оставља оцени оних који га слушају или читају оно што је написао. А по овоме што сам овде изнео види се колико је г. Стојановић одржао реч кад је о прошлости говорио. Колико је он у опште објективан и колико у опште полаже на своју реч најбоље се види по томе, што у својој књизи заступа мисао да ствар унутрашњег уређења наше нове државе треба оставити за

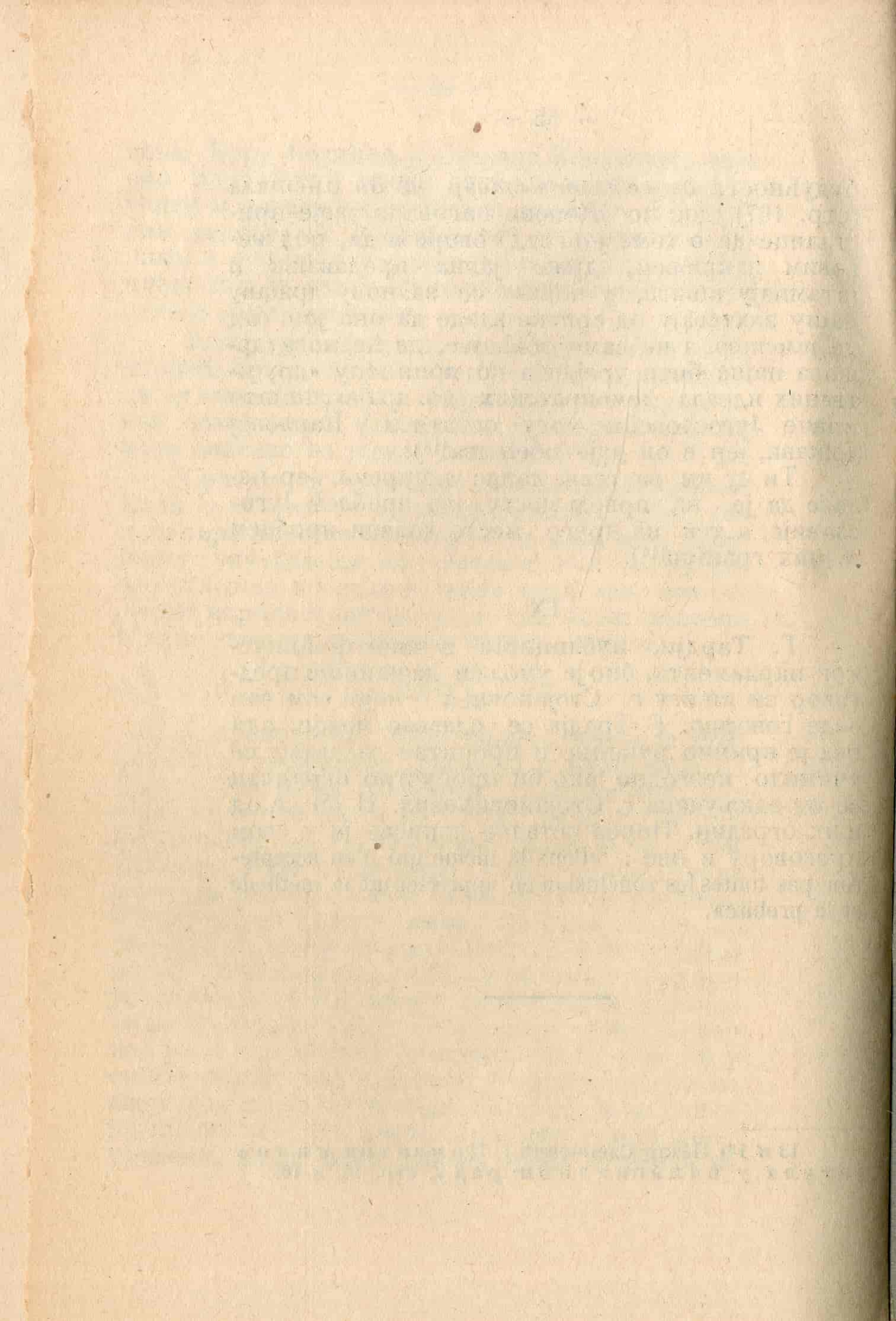
будућност, да се главна ствар не би ометала (стр. 167), док по Женевини наговара своје присталице да о томе још сад говоре и да, под његовим закриљем, држе јавна предавања и штампају књиге, у којима се за нову државу нашу захтевају од српске владе да она још сад да *јемство*, а не само обећање, да ће нова држава наша бити уређења по принципу «друштвених идеала демократских до краја», пошто иначе Југословени могу остати и у Карловој држави, јер и он даје обећања!¹³⁾

Ти су им захтеви данас најпречи, јер налазе да је, на првом месту, *то* проблем Југославије, а тек на друго место долази проблем њених граница¹⁴⁾.

IX

Г. Тардје, публициста и члан француског парламента, био је умољен да напише предговор за књигу г. Стојановића о којој сам вам овде говорио. Г. Тардје се одазвао молби; али кад је примио рукопис и прочитао га, њему се учинило незгодно ако би пропустио оградити се од закључака г. Стојановићевих. И он се од њих оградио. Поред осталог написао је у свом преговору и ово : «*Ceux-là même qui n'en accepteront pas toutes les conclusion en apprécieront la méthode et la probite*».

13 и 14) Петар Слечевећ : Приватна иницијатива у националном раду, стр. 15. и 16.

Цена 2 франка
